

Olesevych, T. 1931. Zahalnyi narys terytorii ta naselennia USSR [General sketch of the territory and population of the USSR]. *Ukrainska liudnist SSSR [Ukrainian People of the USSR]*. Warsaw: Ukrainskyi natsionalnyi instytut. S. 30–42. [in Ukrainian].

Sklyar, V. M. 2008. *Etnichnyi sklad naselennia Ukrainy 1959–1989 rr.: etnomovni naslidky rosiishchennia [Ethnic Composition of the Population of Ukraine in 1959–1989: ethnolinguistic consequences of Russification]*. Kyiv: Prosvita. 392 s. [in Ukrainian].

Khomenko, A. 1931. *Natsionalnyi sklad liudnosti USSR [National Composition of the Population of the USSR]*. Kharkiv: Vyd-vo. TsSU USRR. 142 s. [in Ukrainian].

УДК 94:271.222(477.62)«1922/1929»

DOI: 10.20535/2307-5244.54.2022.264575

М. Ю. Рубан

ORCID: 0000-0002-6396-4531

Східноукраїнський національний університет імені В. Дала

M. Yu. Ruban

Volodymyr Dahl East Ukrainian National University

ІНСТИТУЦІЙНЕ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ДОНЕЦЬКОЇ ЄПАРХІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ СИНОДАЛЬНОЇ ЦЕРКВИ (1922–1929)

*The Institutionalization and the Development of the Donetsk
Diocese of the Ukrainian Orthodox Synodal Church (1922–1929)*

У статті зроблено спробу відтворити організаційний розвиток Донецької (згодом — Артемівської) єпархії Української Православної Синодальної Церкви 1922–1929 рр. Простежено обставини інституалізації обновленського руху на території Донецької губ., згодом — Артемівської округи в контексті загальних тенденцій розвитку конфесії в Україні. Висвітлено історичні обставини конфесійного розділення Українського Православ'я в міжвоєнний період на прикладі окремого регіону.

Ключові слова: Українське Православ'я, обновленський рух, Українська Православна Автокефальна Синодальна Церква, Донецька губ., Донецька єпархія, Артемівська округа, Артемівська єпархія.

The article presents the organizational development of the Donetsk (later — Artemivsk) Diocese of the Ukrainian Orthodox Autocephalous Synodal Church in 1922 — 1929. The scientific novelty of this study lies in the attempt to understand the little-known events of the establishment of the reformational denominations in the Donbas in an unbiased and systematic way on the basis of a comprehensive analysis of historical sources and scientific literature. General scientific methods and the principles of historical research such as the historical method, the meth-

ods of objectivity, continuity, multifactority, complexity, and ideological pluralism were used in the article. The historical analysis of the establishment of the Renovationalist movement shows that the process of the implementation of Church reforms did not gain adequate public support due to its non-systemic nature. It was found that the establishment process of the Synodal Church in the Donetsk Governorate included a broad opposition among local clergy and parishioners. This opposition was caused by the excessive revolutionary nature of Church reforms on the one hand and the methods of the clergy's activity, as well as by the relative conservatism of the parish life in the region.

It is emphasized that a significant factor in the defeat of Church reforms was the low intellectual and disciplinary level of the Renovationalist clergy in the Donetsk region. Due to the threat of an organizational collapse, the Ukrainian Renovationalists resorted to a complete curtailment of Church reforms as the fundamental theoretical and ideological basis of the denomination. Only by minimizing its own reformational trends and garnering the active support of public authorities, the Synodal Church was able to overcome the institutional crisis. The article proves that the representatives of the Renovationalist movement practically compromised the idea of Orthodox Reformation because of the radical approach to the implementation of the Church reform program. The consequences of this process are still present in the religious discourse of post-Soviet countries. Further research on the topic requires clarification of a number of ethnocultural, political, and linguistic issues in the functioning of the Renovationalist communities in the Donbas.

Keywords: Ukrainian Orthodoxy, Renovationalist movement, the Ukrainian Orthodox Synodal Church, Donetsk Governorate, Donetsk Diocese, Artemivsk District, Artemivsk Diocese.

Століттями місто й фортеця Бахмут були центром більшості адміністративно-територіальних утворень, що виникали в ході колонізації земель колишнього Дикого поля. У середині XVIII ст. для керівництва місцевими парафіями було сформовано Бахмутське духовне правління, а вже в 1770-х рр. при бахмутській Покровській церкві діяла перша на території сучасного Донбасу парафіяльна школа, реорганізована 1772 р. в духовну семінарію (Рубан, М. Ю. 2019, с. 166). Протягом 1841–1919 рр. у місті функціонувало духовне училище (Татаринів, С. Й. & Рубан, М. Ю. 2017, с. 156–179). З поразкою Української революції, 12 жовтня 1920 р. Бахмут став адміністративним центром Донецької губ., а восени 1921 р. у місті було створено архієрейську вікарну кафедру. Тож на початку 1920-х рр. за містом твердо закріпився статус адміністративного, культурного й релігійного центру Донецького краю, який стрімко розвивався на тлі формування багатоконфесійності Українського Православ'я 1920-х рр.

Крах самодержавства та революційні події 1917 р. дали Православній Церкві змогу вперше за 200 років спробувати соборно вирішити низку складних внутрішніх питань: як національних та соціальних, так і богослужбово-дисциплінарних. Попри те, що Всеросійський Собор 1917–1918 рр. прийняв низку постанов щодо часткової демократизації церковного управління, більшість актуальних обновленських реформ, зокрема щодо набуття статусу автокефалії помісних Церков, перекладу богослужінь сучасною мовою та інших моментів канонічно-дисциплінарної практики так і не було вирішено. Як наслідок, на початку 1920-х рр. усі вказані суперечності вдало використовували радянські спецслужби для поглиблення конфесійного розділення та поступової ліквідації Православної Церкви на території СРСР. 1923 р. на території Бахмутської округи утворилися потужні осередки Синодальної Церкви в Бахмуті й Автокефальної Церкви в Слов'янську, що ознаменувало початок інституалізації реформаційних православних конфесій на Донбасі. Примітно, що 1992 р. Бахмут став центром формування Донецько-Луганської єпархії УПЦ Київського Патріархату (Рубан, М. Ю. 2019, с. 168–169), а Слов'янськ — Донецько-Слов'янської єпархії УАПЦ¹ (Ігор (Ісіченко), А. 1999, с. 217). Отже, актуальність вивчення історичного досвіду організаційного становлення реформаційних православних конфесій на Донбасі, обставин і персоналій цього процесу набуває виключного значення в контексті визначення перспектив розвитку помісної Української Православної Церкви на території українсько-російського прикордоння.

Історичні обставини інституалізації обновленського руху в Православній Церкві на Донбасі належать до незавершених сторінок релігіознавчої історіографії. Історія обновленського руху в Україні, а надто ж проблема регулювання державно церковних відносин 1920–1930-х рр., представлені в роботах Г. Білан² (Білан, Г. І. 2005), С. Жилюка (Жилюк, С. І. 2002), О. Ігнатуші (Ігнатуша, О. М. 2004), О. Тригуба (Тригуб, О. П. 2009) тощо. Серед закордонної історіографії чільне місце посідають монографії Б. Боцюрківа (Bociurkiw, В. 1979/1980), Ф. Гейсера (Heyer, F. 1953), а також російських дослідників: митрополита Феодосія (Процюка) (Процюк, Ф. митр. 2004), М. Шкаровського (Шкаровский, М. В. 1999), протоієрея В. Лавринова (Лавринов, В. прот. 2017), священника І. Соловійова (Соловьев, И. В. 2002) тощо. Першими фундаментальними спробами дослідити історію православних конфесій на Донбасі є роботи О. Форостюка (Форостюк, О. Д. 2000; Форостюк, О. Д. 2004). Проте на сьогодні найзмістовнішою працею за зазначе-

¹ В УАПЦ утворено нові єпархії та засновано жіночий монастир. 2017. URL: <https://cult.ly/aLS7VHZ>

² Білан Г. І. 2005. Обновленський рух в Україні 20–30-х рр. XX ст.: дис. канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2005. 275 с.

ною темою є дослідження А. Фесенка¹, що виокремлюється на тлі переліченого загалу глибоким вивченням діяльності православної церкви на Донеччині в політиці радянської влади 1920-х рр. В цілому ж, окрім останніх зазначених робіт, попри наявний широкий фактологічний матеріал, історіографія обновленського руху має дещо тенденційне конфесійне забарвлення, деякі неточності, для усунення яких потрібно залучити до наукового обігу нові джерела.

Предметом запропонованого дослідження є діяльність Донецької (згодом — Артемівської) єпархії обновленської Української Синодальної Церкви. Хронологічні рамки цього процесу охоплюють період від інституційного виокремлення обновленського руху навесні 1922 р. до початку широкомасштабної антирелігійної компанії 1929 р., яка ознаменувала згортання розвитку реформаційних конфесій СРСР. Територіальні межі дослідження охоплюють кордони церковно-адміністративних утворень Синодальної Церкви з центром у місті Бахмут — з 1922 по 1925 рр. — Бахмутську, Луганську та Сталінську округи Донецької губ., з 1926 по 1929 рр. — Артемівську округу.

Мета статті полягає в тому, щоб на підставі комплексного аналізу історичних джерел та наукової літератури відтворити цілісну картину організаційного оформлення та розвитку Донецької єпархії Української Православної Синодальної Церкви 1922–1929 рр.

У статті використано загальнонаукові методи та принципи історичного дослідження, передусім принципи історизму та об'єктивності, наступності, багатофакторності, комплексності, світоглядного плюралізму, що дає змогу: по-перше, дослідити передумови виникнення обновленського руху на Донбасі; по-друге, висвітлити інституалізацію Донецької єпархії Синодальної Церкви; по-третє, визначити причини поразки церковної реформації на Донбасі.

На початку ХХ ст. парафії Бахмутського повіту належали до складу Катеринославської єпархії. Стрімкий розвиток промислового регіону потребував належного розвитку форм церковного управління. Визначенням «Про вікарних єпископів» Всеросійського Собору 1917–1918 рр. їх повноваження було суттєво розширено, а кількість — збільшено². 1919 р. був відновлений Маріупольський вікаріат, який очолив колишній ректор Катеринославської духовної семінарії єпископ Андрій (Одінцов) (Лавринов, В. прот. 2017, с. 110). Восени 1921 р. вікарну кафедру утворили в Бахмуті. 21 жовтня 1921 р. на єпископа Бахмутського був хіротонісаний обраний на з'їзд духовенства та мирян Бахмутського й Слов'яносербського повітів, колишній член Всеукраїнської православної церковної ради доби УНР архіман-

¹ Фесенко А. М. Православна церква в політиці радянської влади 20-х років ХХ ст.: на матеріалах Донеччини: дис. ... к. іст. н. 07.00.01 — історія України. Донецьк, 2006. 197 арк.

² Определение о викарных епископах. 2 (15) апреля 1918 года // Собрание определенных и поставленных Священного Собора Православной Российской Церкви. Москва, 1994. Вып. 3. 184 с.

дрит Іоанікій (Соколовський)¹ (Никитин, Д. Н. 2010, с. 114; Липківський, В. Митр. 1959, с. 161).

Безпосередньо державну ідеологічну основу інституційного виокремлення обновленського руху сформував Лев Троцький (Бронштейн) 1923 р. Зокрема, він зауважив, що в умовах відсутності реформації в Російській Церкві на тлі революційних процесів та становлення радянської влади, поступово виникла лояльна *«радянська»* течія духовенства, у зв'язку з чим слід сприяти *«реформації»* в Церкві *«нід радянським прапором»*, щоб у підсумку знищити всіх задля революційної мети².

6 травня 1922 р. за опір вилученню церковних цінностей був ув'язнений під домашнім арештом патріарх Тихон. Через шість днів, 12 травня, ієрарха відвідала група духовенства — прибічників радикальних церковних реформ — на чолі з колишнім секретарем «Всеросійського союзу демократичного православного духовенства та мирян» протоієреєм О. Введенським у супроводі представників радянських спецслужб. Під примусом, резолюцією патріарх Тихон тимчасово передав канцелярію Синоду названим йому клірикам. Управління справами Московської єпархії було передано єпископу Леоніду (Скобеєву), який мав репутацію *«типового представника старорежимного єпископату»* (Краснов-Левитин, А. Э. & Шавров, В. М. 1996, с. 74). Це не викликало підозр. Було сформоване Вище Церковне Управління у справах Православної Російської Церкви (далі — ВЦУ), яке погодився очолити єпископ Леонід (Цыпин, В. прот. 2007, с. 386; Лавринов, В. прот. 2017, с. 13). Програмним документом обновленців стала відозва *«Віруючим синам православної Церкви Російської»* (Соловьев, И. диак. 2005, с. 104–105). Основним завданням ВЦУ було визначено скликання Всеросійського Собору для законного впровадження радикальних церковних реформ.

Спецслужби перешкодили Агафангелу прибути до Москви, а незабаром він був ув'язнений. 29 травня 1922 р. у Москві відбулись установчі збори групи *«Жива Церква»*. Головна мета діяльності прихильників реформаторства, що об'єдналися до цієї групи, — зміна всіх сторін церковного життя, владно обумовлених сучасністю (Соловьев, И. диак. 2008, с. 168–170). 8 червня 1922 р. діяльність групи *«Жива Церква»* було схвалено на засіданні ВЦУ, як керманіча церковного управління (Лавринов, В. прот. 2017, с. 14). 6–16 серпня 1922 р. представники групи *«Жива Церква»* провели Всеросійський з'їзд, на якому позбавили сану патріарха Тихона та зафіксували зміни церковного життя (Соловьев, И. диак. 2008, с. 170–171).

В Україні деякі спроби втілити обновленську ідеологію намагалися зробити в рамках ухвалених на Першому Всеукраїнському Православному Церков-

¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 5. Оп. 2. Спр. 951. Арк. 374. Інформаційна сводка по Донецькій губернії 1921 г.

² Записка Л. Троцького в Політбюро ЦК РКП(б) про політику стосовно церкви та духовенства. 2004. С. 108–109.

ному Соборі УАПЦ 14–30 жовтня 1921 р. «Канонів Української Православної Церкви». Саме про це зазначає А. Зінченко твердженням «значення новітньої української церковної реформації» (Зінченко, А. Л. 2003, с. 660–661). Положення канонів стосувалися передусім визначення автокефалії як однієї з принципових засад організації Православної Церкви та демократизації церковного управління. Водночас передбачався «грунтовний перегляд уставів сучасних Божих служб і обрядів» з метою вияву «живої церковно-релігійної творчості», а також було оголошено необов'язковими для вступу на єпископське служіння безшлюбність і належність до чернечого сану (Зінченко, А. Л. 2003, с. 660–661). У грудні 1923 р. було засновано Андріївську парафію УАПЦ у м. Слов'янськ, вагу якої як «самих воріт *Доницини*» підкреслював у спогадах митрополит УАПЦ Василь Липківський (Липківський, В. митр. 1959, с. 83). За офіційними даними, в різний час на території Донецької губ. функціонувало вісім парафій УАПЦ¹, які адміністративно належали до Харківсько-Слобожанської Округової Ради (Майстренко, В. С. & Корнєв, О. В. 2008, с. 146–147).

Оскільки в Україні головною причиною розколу стало прагнення широких кіл духовенства та інтелігенції до автокефалії Православної Церкви, 2–5 вересня 1922 р. у Києві відбулася нарада єпископів, яка постановила стати на шлях автокефалії. Також було розглянуто питання щодо групи «Жива Церква» та ухвалено відмежуватися від неї й «ознайомити про це на місцях» (Процюк, Ф. митр. 2004, с. 237–238). Це рішення зруйнувало надію обновленців на взаємодію з чинним єпископатом, і вже незабаром органи ОДПУ розпочали масово арештовувати ієрархів з подальшим звільненням останніх із кафедр указами ВЦУ.

Ідеологічним центром обновленського руху в Україні стала Харківська єпархія, де в 1905–1908 рр. існував гурток прогресивного духовенства на чолі з приват-доцентом Харківського університету, редактором ліберальної «Церковної газети» священником Іоаном Філевським (Михайличенко, Д. Ю. 2012, с. 154–157). 28 червня 1922 р. у Харкові відбулися перші збори ініціативної групи, а вже 14–16 липня 1922 р. на губернських зборах ухвалили відсторонити від керівництва єпархією архієпископа Харківського Нафанаїла (Троїцького)². 16 серпня 1922 р. розпорядженням ВЦУ ієрарха звільнили на спокій, а 22 серпня — утворили обновленське Харківське єпархіяльне управління³.

¹ Державний архів Чернігівської області (Держархів Чернігівської обл.) Ф. Р-17. Оп. 1. Спр. 112. Арк. 461. Статистичні відомості про кількість громад православних конфесій по губерніях та округам УСРР на 1 вересня 1924 р.; ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 948. Арк. 15. Статистичні відомості про кількість громад православних конфесій та їх членів по округам УСРР на 1 січня 1926 р.; Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2007. Арк. 63. Статистичні відомості про кількість громад православних конфесій по губерніях та округам УСРР на 1 липня 1925 р.

² Собрание обновленцев // Коммунист. Харьк. 16 июля 1922. № 161. С. 3.

³ Живая Церковь. Отстранение архп. Нафанаила и членов епархиального Сопещения от дел управления Харьковской епархией // Коммунист. Харьк. 23 августа 1922. № 192. С. 4.

У червні 1922 р. обновленське церковне управління було створено в Катеринославі, де, намагаючись знайти порозуміння з ієрархами, місцеві представники «Живої Церкви» запросили до участі в роботі комітету архієпископа Катеринославського Агапіта (Вишневецького) та його вікаріїв. Однак ієрархи не тільки відповіли категоричною відмовою, але й розпочали активну анти-обновленську агітацію. 23–24 серпня 1922 р. у Бахмуті відбувся повітовий з'їзд духовенства й мирян, на якому розглянули питання щодо групи «Жива Церква». На відкритті з'їзду єпископ Іоанікій (Соколовський) виступив з ґрунтовною доповіддю, в якій суворо викрив діячів обновленського руху та закликав місцеве духовенство згуртуватися навколо нього¹. Незабаром архієпископ Агапіт, єпископ Іоанікій і єпископ Андрій були заарештовані, втім, після попереднього слідства та визнання програми «Живої Церкви», звільнені за амністією². 4 вересня 1922 р. розпорядженням ВЦУ архієпископ Агапіт призначався тимчасовим керівником обновленської Катеринославської єпархії (Лавринов, В. прот. 2017, с. 39), натомість єпископ Іоанікій отримав від патріарха Тихона призначення на місце тимчасового керівника Харківської єпархії (Никитин, Д. Н. 2010, с. 114). Однак уже на початку листопада 1922 р. за доносом одного з ченців та з подальшим виявленням прихованих коштовностей архієрейської ризниці, архієпископа Агапіта й єпископа Іоанікія знову заарештували (Тригуб, О. П. 2009, с. 39).

З огляду на цілковитий розгром ієрархічного управління інституалізація Православної Церкви на території Донецької губ., рівномірно розподіленої між Катеринославською та Харківською єпархіями, на підставі Постанови Святійшого Патріарха Тихона, Священного Синоду та Вищої Церковної Ради Православної Російської Церкви № 362 від 7/20 листопада 1920 р. щодо порядку церковного управління в особливих випадках, набув ознак самоорганізаційності. Наприкінці 1922 р., щоб відновити організоване церковне управління для боротьби з обновленським рухом, у Слов'янську група священників утворила Бахмутське єпархіальне управління³. Також у грудні 1922 р. в Бахмуті відбувся місцевий з'їзд обновленської групи «Жива Церква», на якому постановлено визнати ВЦУ та «створити відділи на місцях»⁴. Преса відзначала негативне ставлення місцевого духовенства до з'їзду й, попри те, що бахмутські чиновники передали обновленцям старовинний Троїцький собор, під час урочистого молебню, який передбачався перед відкриттям з'їзду, навколишні торговці зірвали його проведення та вигна-

¹ Державний архів Донецької області (Держархів Донецької обл.). Ф. Р-1146. Оп. 2. Спр. 109. Арк. 304-зв. — 305. Информационный бюллетень № 4 Донецкого Губернского отдела ГПУ за август м-ц 22 г.

² Держархів Донецької обл. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 1107. Арк. 382. Информбюллетень № 5 Донецко-го Губернского отдела ГПУ за сентябрь месяц 1922 г.

³ Держархів Донецької обл. Ф. Р-1169. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 21. Информационная сводка Донецко-го Губернского отдела ГПУ за 14–20е марта 1923 г.

⁴ Бой «живой» с базаром // Коммунист. Харьков. 4 января 1923. № 2. С. 3.

ли священнослужителів з храму¹. Будівлю губернського церковного управління, керівництво котрого відмовилося передати справи представникам «Живої Церкви», опечатали.

14 лютого 1923 р. на засіданні Всеукраїнського обновленського з'їзду в Києві було утворено Всеукраїнське вище церковне управління (далі — ВВЦУ), як орган вищої церковної влади в межах України, Криму та Галичини². 16 лютого 1923 р. у Києві відбувся I Всеукраїнський з'їзд групи «Жива Церква», на якому головою Центрального комітету обраний протопресвітер Іоан Філевський³.

12 квітня 1923 р. у Бахмуті розпочався Донецький губернiальний з'їзд духовенства та мирян групи «Жива Церква». На цьому з'їзді першим головою новоутвореної Донецької єпархії обрали колишнього єпископа Павлоградського Миколая (Гіляровського). До складу єпархіального управління також увійшли протоієрей С. Петров, священники М. Олексюк і В. Тализін, диякон Мещерін, а також миряни Ракитін та Куцаєв. Донецький губернський комітет «Живої Церкви», складався з єпископа Миколая (голова), місцевого уповноваженого ВУВЦУ протоієрея Ігнатія Клементьєва, священників Дмитра Бобровського й В. Тализіна, а також псаломщика Зенька. Делегатами Донецької єпархії Всеросійський собор були обрані священник В. Тализін та мирянин К. Кривко, а від Маріупольського вікаріату — місцевий повітовий уповноважений групи «Жива Церква» священник Г. Доманицький і протоієрей Арнаутов⁴.

На 31 квітня 1923 р. на території Донецької губ. було офіційно зареєстровано 478 молитовних будинків та передано в користування громад 308 храмів, а також 1 монастир⁵. Донецький губернський комітет провів активну організаційну роботу на місцях. Існують відомості про нетривале існування Таганрозького вікаріату Донецької єпархії, який очолював єпископ Андрій (Одінцов) (Пидгайко, В. Г. 2020, с. 533), якого завербували органи ДПУ під час арешту за контрреволюційну діяльність та приховування церковних цінностей. У Таганрозькому повіті повітовим уповноважений був призначений священник Георгій Дометуцький, в Юзівському повіті — священник І. Чернявський, а в Шахтинському повіті — священник С. Петров⁶.

¹ Бой «живой» с базаром // Коммунист. Харьков. 4 января 1923. № 2. С. 3.

² ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 2189. Арк. 224–225. Положення о Всеукраинском высшем церковном управлении.

³ ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 2189. Арк. 225. Протокол № 1 заседания 1-го Всеукраинского Съезда группы православного белого духовенства и мирян «Живая Церковь».

⁴ Фесенко А. М. Православна церква в політиці радянської влади 20-х років XX ст.: на матеріалах Донеччини: дис. ... к. іст. н. 07.00.01 — історія України. Донецьк, 2006. Арк. 65.

⁵ Фесенко А. М. Православна церква в політиці радянської влади 20-х років XX ст.: на матеріалах Донеччини: дис. ... к. іст. н. 07.00.01 — історія України. Донецьк, 2006. Арк. 112.

⁶ Фесенко А. М. Православна церква в політиці радянської влади 20-х років XX ст.: на матеріалах Донеччини: дис. ... к. іст. н. 07.00.01 — історія України. Донецьк, 2006. Арк. 65.

Одним з перших комітет «Живої Церкви» був заснований у Станично-Луганській волості Луганського повіту на місцевому з'їзді благочинних 27 лютого 1923 р. (Форостюк, О. Д. 2004, с. 77). Уповноваженим групи по Луганському повіту став священник І. Олексюк, а кафедральним храмом обновленців став Микільський собор м. Луганськ, де звершував служіння єпископ Донецький Миколай (Гіляревський) (Пидгайко, В. Г. 2020, с. 533). Утім, вже наприкінці квітня 1923 р. єпископ Таганрозький Андрій (Одінцов) був обраний головою Донецького єпархіального управління та возведений до сану архієпископа з титулом «Бахмутський і Донецький» (Лавринов, В. прот. 2017, с. 110).

29 квітня 1923 р. у Москві розпочався обновленський Всеросійський Собор, який офіційно затвердив низку реформ церковного устрою. Участь у роботі Собору взяла делегація Донецької єпархії на чолі з архієпископом Андрієм, якого обрали членом Всеросійського Синоду (Лавринов, В. прот. 2017, с. 110). Оскільки радикальні церковні реформи та методи їх впровадження викликали несприйняття у парафіяльному середовищі, робота Собору зосереджувалася навколо дисциплінарно-канонічної проблематики, натомість догматичні та богослужбові питання лишилися непорушеними, як і фактична залежність усієї церковної мережі від Москви. Було узаконено рівнозначність одруженого й безшлюбного єпископату, легалізовано другошлюбність кліриків та введено новостильний календар. Окрема постанова стосувалася монастирів, які закривались і реорганізовувались у парафії при трудових комунах. 3 травня 1923 р. Собор прийняв сумнозвісну постанову — позбавлення сану й чернецтва патріарха Тихона, яка була, за слушним твердженням О. Тригуба, «з обуренням прийнята більшістю мирян і в остаточно-му підсумку згубна для обновленства» (Тригуб, О. П. 2009, с. 79).

25–27 жовтня 1923 р. у Харкові відбувся обновленський Архієрейський Собор, на якому проголошено утворення Української Синодальної Церкви та ратифіковано постанови Всеросійського Собору. ВВЦУ було реорганізоване у Всеукраїнський Священний Синод, до складу якого обраний архієпископ Бахмутський Андрій (Одінцов)¹. Протягом 1923 р. було офіційно зареєстровано 40 парафій Донецької єпархії: 25 — у Бахмутській та 15 — у Луганській округах². Варто зазначити, що на території Донецької губ. парафії Старобільської округи належали до Харківської єпархії, Маріупольської — до Катеринославської єпархії, а Таганрозької та Шахтинської — до Ростовської єпархії. Існують відомості, що в серпні 1923 р. керівниц-

¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1772. Арк. 121. Інформаційна записка о составе Всеукраинского Священного Синода; Как образовался Всеукраинский Священный Синод // Голос Православной Украины. Январь № 1–2. 1925. С. 2–3.

² ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 968. Арк. 19–25. Список религиозных общин Бахмутского округа; ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 1026. Арк. 11–15. Список религиозных общин Луганского округа.

тво Донецького єпархіяльного управління намагалось утворити Луганське окружне церковне управління на чолі зі священником В. Сахновським (Форотюк, О. Д. 2000, с. 91). До липня 1923 р. обновленський рух укріпився в частині Донецької губ., а вже на січень 1924 р., за даними С. Жилюка, було офіційно зареєстровано вже 190 обновленських парафій (Жилюк, С. І. 2002, с. 53).

Результати роботи Соборів дали церковній опозиції змогу скласти міцні ідеологічні підвалини для агітації вірян. Особливої критики зазнавало впровадження нового календаря як порушення основ віри та політична поступка радянській владі. Хоча насправді питання щодо нового стилю було позитивно вирішено в низці помісних Церков. Особливо гостро наголошувалося на неканонічності засудження патріарха Тихона. Активізація церковної антиобновленської опозиції була пов'язана зі звільненням у липні 1923 р. патріарха Тихона, а в Україні — єпископа Іоанікія (Соколовського), який, відновивши організоване єпархіяльне управління в Катеринославі, очолив боротьбу з обновленським рухом на Катеринославі та Донбасі (Крячко, Н. прот. 2008, с. 68–69). Активна діяльність єпископа Іоанікія призвела до його чергового арешту в листопаді 1923 р., однак 18 грудня 1923 р. єрарха звільнили без права перебувати на території низки українських губерній на три роки¹. 24 лютого 1924 р. за звинуваченням у контрреволюційній діяльності заарештували керівників Бахмутського єпархіяльного управління — священників К. Ружицького, Петрова, О. Данилова та Шепицького, саму ж організацію ліквідували².

Ймовірно, на початку 1924 р. єпископа Іоанікія завербували спецслужби, бо вже 25 березня 1924 р., з огляду на відсутність організованого церковного управління в Україні, він домігся від патріарха Тихона призначення виконувачем обов'язків екзарха України й особистим представником у Харкові з возведенням до сану архієпископа³. Вступивши до управління Православною Церквою України, архієпископ Іоанікія розпочав активно вноормувати її правове положення та поступово легалізувати парафії. Навесні 1924 р. у Харкові відбулась архієрейська хіротонія архімандрита Іоасафа (Попова) на єпископа Бахмутського та Донецького (Шкаровський, М. В. 2010, с. 204), який згодом став одним з діячів катакомбного руху. На вимогу парафіяльної ради до юрисдикції архієпископа Іоанікія перейшла громада бахмутського Благівіщенського собору, а її обновленського настоятеля відсторонили від виконання обов'язків⁴. Утім, оскільки серед

¹ Красный суд. Дело епископа Иоаникия в Верховном Суде // Коммунист. Харьков. 19 декабря 1923. № 289. С. 5.

² Держархів Донецької обл. Ф. Р-1169. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 21. Информационная сводка Донецкого Губернского отдела ГПУ за 14–20е марта 1923г.

³ Следственное дело Патриарха Тихона: Сб. док. по материалам // ЦА ФСБ РФ. Москва, 2000. С. 657–659.

⁴ Суд // Коммунист. Харьков. 27 июня 1925. № 144 (1632). С. 6.

вірян існувала потужна група обновленців, вже восени, після чергового конфлікту, під час якого новий настоятель, перебуваючи в нетверезому стані, назвав парафіян, невдоволених конфесійною належністю, «радянськими бандитами», клірика заарештували, а громада повернулася до складу Синодальної Церкви¹. Іншим прикладом стихійності антиобновленської опозиції можуть слугувати події довкола Архангело-Михайлівської церкви с. Железное Артемівської округи, коли у відповідь на реєстрацію громади як синодальної частина парафіян провела власні збори, на яких визнала незаконними дії настоятеля, обидва клірики були видалені з парафії, також переобрали старосту й парафіяльну раду². Затяжний конфлікт дійшов до рукоприкладства і, зрештою, з залученням представників влади, було ухвалено розділити будівлю храму шляхом спорудження капітальної стіни коштом парафіян Московської Патріархії³.

Внаслідок активних заходів антиобновленської опозиції в першій половині 1924 р. обновленська Церква в Україні зазнала суттєвої організаційної кризи, втративши понад 1000 парафій. За офіційними даними, на 1 вересня 1924 р. парафій Донецької єпархії на території Артемівської округи поменшало до 17, Сталінської округи — шести, а Луганської — двох, загальна ж кількість обновленських громад по губернії зменшилася до 55 при 223 громадах Московської Патріархії⁴. Однак тут слід також урахувати передання Шахтинської округи Донецької губ. до складу РРФСР. Незабаром, у зв'язку з перейменуванням Бахмута на Артемівськ, змінився титул архієрея-правителя єпархії на «Артемівський та Донецький». У вересні 1924 р. архієпископ Андрій (Одінцов) очолив Чернігівську єпархію, а вже 17 листопада 1924 р. в Артемівську відбувся з'їзд духовенства Донецької єпархії, на якому новим головою Артемівського єпархіального управління обрали архієпископа Олександра (Мігуліна), а уповноваженим єпархії — священника Іоакима Олексюка (Лавринов, В. прот. 2017, с. 60; Форостюк, О. Д. 2000, с. 75). На 1 січня 1925 р. кількість обновленських громад на території Луганської округи зросла до 12, а Сталінської — 16. Загалом у складі Донецької єпархії перебувало 45 парафій⁵. Навесні 1925 р. було утворено Луганський віка-

¹ Суд // Коммунист. Харьков. 27 июня 1925. № 144 (1632). С. 6.

² Держархів Донецької обл. Ф. Р. 2375. Оп. 2. Спр. 73. Арк. 82–83. Заявление представителей тихоновской общины Архангело-Михайловской церкви с. Железное Железнодорожного района Артемовского округа 1925 г.

³ Держархів Донецької обл. Ф. Р. 2375. Оп. 2. Спр. 73. Арк. 62. Протокол заседания представителей синодальной и тихоновской общины Архангело-Михайловской церкви с. Железное Железнодорожного района Артемовского округа о разделении церкви и сооружении каменной стены 26 октября 1924 г.

⁴ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-17. Оп. 1. Спр. 112. Арк. 461. Статистичні відомості про кількість громад православних конфесій по губерніям та округам УСРР на 1 вересня 1924 р.

⁵ Державний архів Вінницької області. Ф. Р-197. Оп. 3. Спр. 3. Арк. 157. Статистичні відомості про кількість громад православних конфесій по губерніям та округам УСРР на 1 січня 1925 р.

ріат, який очолив новохіротонісаний єпископ Юрій (Прокопович) (Лавринов, В. прот. 2017, с. 209).

Оскільки над Синодальною Церквою нависла перспектива організаційного краху, її ієрархи почали поспіхом згортати реформи: припинились архієрейські хіротонії одруженого духовенства, сповільнився перехід на живу мову богослужіння, скасували використання григоріанського календаря. В першому зверненні Синоду зазначалося, що він твердо зберігає чистоту православної віри в тих її основах, які передані в Священному Писанні, Священному Переданні, догматів Вселенських та Помісних Соборів (Шкаровский, М. В. 1999, с. 32–34). Позначилися на житті Церкви 1920-х рр. і культурно-політичні процеси, які відбувались у ті часи, зокрема проведення з 1923 р. політики «коренізації», що в цілому відповідало реформаторському духу обновленців. 14 травня 1925 р. у Харкові відкрилася сесія Всеукраїнського Собору, на якій ухвалили постанову про автокефалію Української Церкви та коренізацію богослужінь, що вже окреслила проукраїнську спрямованість церкви. У роботі Собору взяли участь 34 єпископи, 88 кліриків та 86 мирян (Гораин, И. прот. 1925), серед яких ієрархи Донецької єпархії — архієпископ Артемівський Олександр (Мігулін) та єпископ Луганський Юрій (Прокопович). Серед постанов Собору також була заборона другого шлюбу для духовенства. Таким чином, українські обновленці спромоглися мінімізувати надмірні реформаційні тенденції у своїй практиці. Втім, уже на початку червня 1925 р. вікарій Донецької єпархії, єпископ Луганський Юрій (Прокопович), одружився та перейшов до складу УАПЦ, а в червні 1926 р. офіційно зрікся віри¹. Примітно також, що до оновленого складу Всеукраїнського Синоду, який обрали на Помісному Соборі, від Артемівської єпархії ввійшов не архієпископ-правитель Олександр (Мігулін), а протоієрей П. Драгожинський².

Активізації інституалізації Синодальної Церкви сприяла адміністративна реформа УСРР щодо зміни губерніального поділу республіки на округовий. У червні 1925 р. відповідно до нової реформи Всеукраїнський Синод реорганізував мережу єпархіальних управлінь, в результаті чого постало 36 єпархій у межах територіальних округ. 3 червня 1925 р. Донецьку єпархію розділили на Артемівську й Луганську, яку очолив архієпископ Павло (Масленников) (Лавринов, В. прот. 2017, с. 446). На 1 липня 1925 р. обновленських громад на території Артемівської округи побільшало до 28, загалом же у складі Артемівської єпархії, яка поширювалася на території Артемівської та Сталінської округ, перебувало 44 парафії³. 5 серпня 1925 р. архієпископ Луган-

¹ Три листи // Комуніст. Харків. 27 червня 1926. № 144 (1929). С. 3.

² Состав Украинского Священного Синода, избранного Украинским Священным поместным Собором 27 мая 1925 г. // Голос Православной Украины. 15 июня 1925. № 12. С. 8.

³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2007. Арк. 63. Статистичні відомості про кількість громад православних конфесій по губерніям та округам УСРР на 1 липня 1925 р.

ський Павло вийшов на спокій, і з 31 серпня 1925 р. тимчасово Луганською єпархією керував за сумісництвом архієпископ Артемівський і Донецький Олександр (Мігулін) (Лавринов, В. прот. 2017, с. 60, 446). Організаційна криза обновленських єпархій Донбасу була також поглиблена появою нової конфесії — Української Соборно-Єпископської Церкви, представники якої позиціонували себе як поборники канонічної автокефалії й поміркованих реформ з проукраїнським акцентом. Оформлення УСЄЦ відбулося на Лубенському Соборі 4–5 червня 1925 р. за участі п'яти єпископів, серед яких був згадуваний архієпископ Іоанікій (Соколовський) (Тригуб, О. П. 2009, с. 136).

Попри широкі організаційні заходи радянських спецслужб з оптимізації кількісного складу громад православних конфесій, на загальному розвитку обновленської Артемівської єпархії катастрофічно позначався невдалий підбір кадрів духовенства. У грудні 1925 р. інспектор відділу культів Артемівського окрадмінвідділу доповідав: «Синодальна група зовсім не проявляє активності. Єпископом Олександром не задоволені. Фінансове становище погане. Головне завдання синодалів утриматися в тих громадах, які вони зайняли. Підбір духовенства надзвичайно поганий і неактивний. Тенденції до подальшого поширення це угруповання зовсім не має й без нашої підтримки давно б, напевно, розвалилося»¹. На 1 січня 1926 р. кількість обновленських громад на території Артемівської округи зменшилася з 28 до 18, а Сталінської округи — з 16 до 14². І хоча активізація УСЄЦ спричинила розділення в окремих синодальних парафіях Донбасу, зокрема від громади Троїцького собору м. Артемівська відкололася група парафіян УСЄЦ (Форостюк, О. Д. 2000, с. 90), основою нової конфесії стали парафії Московської Патріархії.

Навесні 1926 р. зі складу Артемівської єпархії виокремили Сталінську³. В грудні 1926 р. на місце почисленого на спокій архієпископа Артемівського та Донецького Олександра (Мігуліна) був призначений єпископ Іоаким (Пухальський) — з 1927 р. секретар Всеукраїнського Синоду, голова комісії з українізації (Лавринов, В. прот. 2017, с. 267). На 1 травня 1927 р. на території Артемівської округи була остаточно сформована мережа з 14 громад УСЄЦ, 19 громад Синодальної Церкви та 73 — Московської Патріархії⁴. 16 червня 1927 р. на з'їзді духовенства та мирян у Благівіщенському соборі м. Артемівськ єпископа Іоакима (Пухальського) обрали архієресм-правителем Артемівської єпархії. Тогочасний стан справ у єпархії яскраво характеризує повідомлення

¹ Держархів Донецької обл. Ф. Р-1146. Оп. 2. Спр. 274. Арк. 84; ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 951. Арк. 370. Інформаційна записка інспектора відділу культів Артемівського окружного адміністративного відділу.

² ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 948. Арк. 15. Статистичні відомості про кількість громад православних конфесій та їх членів по округам УСРР на 1 січня 1926 р.

³ Хроника. Сталинская епархия // Український православний благовісник. 1 листопада 1926. № 21. С. 12–13.

⁴ ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 3. Спр. 1064. Арк. 4–9. Статистичні відомості про кількість громад православних конфесій та їх членів по округам УСРР на 1 травня 1927 р.

кореспондента: «Після дворічного затишшя, це перший з їзд при новому Владиді, Преосвященному Іоакимі, який тільки до початку п. р. прибув до Артемівська», також «Під шум міжнародної церковної боротьби розвивається сектантство, а керівництво парафіяльним життям потроху перекоचовує до кріпких та “серйозних” рук місцевих “просвіщених благопочителів”»¹.

На 1 січня 1928 р. зі 109 зареєстрованих православних громад на території Артемівської округи до складу Артемівської єпархії Синодальної Церкви належало 20 парафій (18,35%), Соборно-Єпископської Церкви — 14 (12,84%), Автокефальної Церкви — 3 (2,75%), Московської Патріархії — 72 (66%)². Для порівняння, загалом з 8705 православних громад, зареєстрованих по республіці, до складу Синодальної Церкви належало 1862 парафії (21,39%), УСЄЦ — 381 (4,376%), УАПЦ — 1092 (12,54%), ДХЦ — 58 (0,66%), а Московської Патріархії — 5312 (61%)³. Отже, кількість громад Синодальної Церкви на території Артемівської округи (18,35%), і співвідношення загального кількісного показника парафій реформаційних конфесій на території Артемівської округи (УПАСЦ, УСЄЦ та УАПЦ — 34%) були меншими за середньореспубліканські показники (21,39%) та (38,97%)⁴, що відповідно підтверджує не тільки цілковитий провал церковної реформації, але й виключну дискредитацію представників опозиційних Московській Патріархії конфесій.

У вересні 1928 р. єпископ Артемівський Іоаким (Пухальський) очолив Сталінську єпархію (Лавринов, В. прот. 2017, с. 267). Тимчасовим виконувачем обов'язків голови Артемівського єпархіального управління став митрополит Анатолій (Соколов) — останній ієрарх, затверджений з титулом Артемівський та Донецький у січні 1929 р. (Лавринов, В. прот. 2017, с. 107). А вже навесні 1929 р. розпочалась активна хвиля антирелігійних заходів, результатом якої став остаточний розгром легального парафіяльного життя на Донбасі.

Отже, історичний аналіз становлення Донецької єпархії Синодальної Церкви доводить, що впровадження радикальних церковних реформ не знайшло широкої суспільної підтримки серед населення Донбасу. Нетривале кількісне зростання громад за 1922–1923 рр. пояснюється тим, що в умовах ліквідації ієрархічних управлінь обновленці першими отримали можливість сформувати мережу власних єпархіальних управлінь для перейняття вищої церковної влади в Україні. Однак усупереч концепції Л. Троцького, Синодальній Церкві не вдалося здійснити *«реформацію під радянським прапором»*, у той же час *«змінюхівське духовенство»* було вдало використано з метою *«повалення контрреволюційної частини церковників»*, що згодом сприяло

¹ Хроника. Артемовск // Український православний благовісник. 1–15 листопада 1927. № 21–22. С. 12.

² ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 3. Спр. 116. Арк. 114–119. Статистичні відомості про кількість громад православних конфесій та їх членів по округам УСРР на 1 січня 1928 р.

³ ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 3. Спр. 116. Арк. 114–119. Статистичні відомості про кількість громад православних конфесій та їх членів по округам УСРР на 1 січня 1928 р.

⁴ ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 3. Спр. 116. Арк. 114–119. Статистичні відомості про кількість громад православних конфесій та їх членів по округам УСРР на 1 січня 1928 р.

перетворенню їх починання на «викидень» — цілковитій дискредитації церковних реформ серед вірян.

У ході організаційного становлення Синодальної Церкви на території Донецької губ. у середовищі місцевих православних кліриків і парафіян виникла широка антиобновленська опозиція, викликана як надмірною революційністю церковних реформ та методів роботи обновленського духовенства, так і відносною консервативністю парафіяльного життя краю, для якого важливи були богослужбові й дисциплінарно-канонічні складові. Виключно питання обрядовості, позбавлені соборного затвердження, обумовили успіх агітації консервативної опозиції. Вважаємо, що суттєвим фактором поразки церковних реформ став низький інтелектуальний та дисциплінарний рівень рядового духовенства, належність якого до обновленського руху була обумовлена переважно кар'єрними міркуваннями. Внаслідок радикального підходу до впровадження програми церковних реформ представники обновленського руху фактично скомпрометували ідею православної реформації, наслідки чого відчутні в релігійному дискурсі пострадянських країн до цього часу. Через загрозу організаційного краху на Помісному Соборі 1925 р. українські обновленці вдалися до цілковитого згорання реформ як принципового теоретико-ідеологічного базису конфесії, що дало їм змогу не тільки подолати інституційну кризу за підтримки органів влади, але й згодом беззастережно інтегруватися до політично оновленої Московської Патріархії, залишаючи поза увагою проукраїнські спрямування вірян. Ці обставини свідчать про недостатнє усвідомлення масштабів проблеми вітчизняної церковної реформації в колах ієрархів Синодальної Церкви, розвиток якої був позначений відсутністю ефективної системи управління, низькою дисциплінованістю духовенства, а надто ж з огляду на зміну державної політики щодо релігії.

Подальше дослідження вказаної теми потребує з'ясування низки етнокультурних, політичних, мовних та канонічних питань функціонування громад реформаційних православних конфесій на території Бахмутської округи, що допоможе розширити уявлення про формування релігійного світогляду місцевих мешканців і запропонувати нові концептуальні підходи щодо подолання церковного розділення.

Власовський І. Ф. 1998. *Нарис історії Української Православної Церкви*: у 4 т. 5 кн. Київ. Т. IV. Ч. 1. 384 с.

Горайн І., прот. (1925). Открытие Всеукраинского Священного Собора. *Голос Православной Украины*. 1 июня № 10. С. 1–2.

Жилок С. І. 2002. *Обновленська Церква в Україні (1922–1928)*. Рівне, 384 с.

Демидко, В. М. & Безродний, В. П. & Бут, О. М. & Сабіні, А. М. та ін. (Ред.). 2004. *Записка Л. Троцького в Політбюро ЦК РКП(б) про політику стосовно церкви та духовенства. Реабілітовані історією: Донецька область*. Кн. 1. Науково-документальні нариси. Донецьк: Регіон. С. 108–109.

- Ігор (Ісиченко), архієп. 1999. *Історія Церкви Христової в Україні*. Харків. 264 с.
- Ігнатуша, О. М. 2004. *Інституційний розкол Православної Церкви в Україні: генеза і характер XIX ст. — 30-ті рр. XX ст.* Запоріжжя: Поліграф. 438 с.
- Крячко, Н., свящ. 2008. Лубенський раскол и «іоаникиєвщина» в документах Патріаршої канцелярії. *Вестник церковной истории*. № 1(9). С. 52–84.
- Лавринов, В., прот. 2017. *Обновленческий раскол в портретах его деятелей*. Москва: Общество любителей церковной истории. 736 с.
- Левитин, А. & Шавров, В. 1996. *Очерки по истории русской церковной смуты*. Москва: Общество любителей церковной истории. 672 с.
- Липківський Василь, митр. 1959. *Відродження Церкви в Україні 1917–1930*. Торонто: Добра книжка. 335 с.
- Майстренко, В. С. & Корнєв, О. В. 2008. Українська Автокефальна Православна Церква в історії Слобожанщини та Донбасу (1926–1930 рр.). *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна*. Сер.: Історія. № 816. С. 145–159.
- Михайличенко, Д. Ю. 2012. Профессор протопресвітер Іоанн Филевский (1865 — не раніше 1927): богослов, ліберал, обновленец. *Научные ведомости БелГУ*. Сер. Історія. Політологія. Економіка. Інформатика. № 7 (126). Вып. 22. С. 149–159.
- Никитин, Д. Н. 2010. Іоаннікий (Соколовський). *Православная энциклопедия*. Москва. Т. 25. С. 114–115.
- Соловьев, И. В. (ред.) 2002. *Обновленческий раскол (Материалы для церковно-исторической и канонической характеристики)*. Москва: Изд-во Крутицкого Патриаршего Подворья, Общество любителей церковной истории. 1100 с.
- Рубан М., дяк. 2019. Історія відновлення Бахмутської Покровської церкви — першої громади Донецько-Луганської єпархії УПЦ Київського Патріархату. *Волинський благовісник: Богословсько-історичний науковий журнал Волинської православної богословської академії Православної Церкви України*. Луцьк. № 7 С. 163–176. DOI: <http://doi.org/10.33209/2519-4348-2019-7-55>
- Соловьев, И. дяк. 2005. Высшее Церковное Управление. *Православная энциклопедия*. Москва. Т. 10. С. 104–106.
- Соловьев, И. свящ. 2008. Живая Церковь. *Православная энциклопедия*. Москва. Т. 19. С. 168–172.
- Татаринов, С. Й. & Рубан, М. Ю. 2017. *Нариси історії Православ'я Донеччини*. Бахмут. 300 с.
- Тригуб, О. П. 2009. *Розкол Російської Православної Церкви в Україні (1922–39 рр.): Між Державним Політичним Управлінням та реформацією*. Монографія. Миколаїв. 300 с.
- Феодосій (Процюк), митр. 2004. *Обособленческие движения в православной Церкви на Украине (1917–1943)*. Москва: Общество любителей церковной истории. 635 с.
- Форостюк, О. Д. 2004. *Луганищина релігійна: історичний і правовий аспекти*. Луганськ. 206 с.
- Форостюк, О. Д. 2000. *Правове регулювання державно-церковних відносин у радянській Україні в 1917–1941 роках (на матеріалі Донецького регіону)*: монографія. Луганськ: РВВ ЛІВС. 151 с.
- Цыпин, В., прот. 2007. *История Русской Церкви (1917–1997)*. Москва: Сретенский монастырь. 815 с.
- Шкаровский, М. В. 2010. Іоасаф (Попов). *Православная энциклопедия*. Москва. Т. 25. С. 204.

Шкаровский, М. В. 1999. *Обновленческое движение в Русской Православной Церкви XX века*. Санкт-Петербург: НЕСТОР. 100 с.

Bociurkiw, B. 1979/1980. Ukrainization Movements within the Russian Orthodox Church, and the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church. *Harvard Ukrainian Studies*. Part 1. P. 92–111.

Heyer, F. 1953. *Die Orthodoxe Kirche in der Ukraine von 1917 bis 1945*. Köln-Braunsfeld: Verlagsgesellschaft Rudolf Muller. 271 s.

Vlasovskyy, I. F. 1998. *Narys istoriyi Ukrayins'koyi Pravoslavnoyi Tserkvy: u 4 t. 5 kn. [Essay on the History of the Ukrainian Orthodox Church]: v 4 t. 5 kn.* T. IV. V. 1. Kyiv. 384 s. [in Ukrainian].

Gorain, I., archipriest. 1925. Otkrytiye Vseukrainskogo Svyashchennogo Sobora. [Opening of the All-Ukrainian Holy Council]. *Golos Pravoslavnoy Ukrainy*. Juni 1. № 10. S. 1–2. [in Russian].

Zhyliuk, S. I. 2002. *Obnovlenska Tserkva v Ukraini (1922–1928) [The Renovationist Church in Ukraine (1922–1928)]*. Rivne. 384 s. [in Ukrainian].

Demydko, V. M. & Bezrodnyy, V. P. & But, O. M. & Sabina, A. M. at al. (Copms). 2004. Zapyska L. Trotskoho v Politbiuro TsK RKP(b) pro polityku stosovno tserkvy ta dukhovenstva. [L. Trotsky's Note to the Politburo of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union on the Policy Towards the Church and the Clergy]. *Reabilitovani istoriiei: Donetska oblast*. Kn. 1. Naukovo-dokumentalni narysy Donetsk: Region. S. 108–109. [in Ukrainian].

Ihor (Isichenko), arkhiep. 1999. *Istoriya Tserkvy Khrystovoyi v Ukrayini. [History of the Church of Christ in Ukraine]*. Kharkiv. 264 s. [in Ukrainian].

Ihnatusha, O. M. 2004. *Instytutsynnyy rozkol Pravoslavnoyi Tserkvy v Ukrayini: heneza i kharakter XIX st. — 30-ti rr. XX st. [The Institutional Schism of the Orthodox Church in Ukraine: the Origin and Nature of the 19th Century — 30's of the 20th Century]*. Zaporizhzhya: Polihraf. 438 s. [in Ukrainian].

Kryachko, N., priest. 2008. Lubenskiy raskol i «ioanikiyevshchina» v dokumentakh Patriarshey kantselyarii. [The Lubny Schism and «Ioanikiyevshchina» in the Documents of the Patriarchal Chancellery]. *Vestnik tserkovnoy istorii*. № 1 (9). S. 52–84. [in Russian].

Lavrynov, V. archiepriest. 2017. *Obnovlencheskiy raskol v potretakh eho deiatelei. [The Renovationist Schism in the Portraits of Its Figures]*. Moscow: Obshchestvo liubytelei tserkovnoi ystoriyy. 736 s. [in Russian].

Levitin, A. & Shavrov, V. 1996. *Ocherki po istorii russkoy tserkovnoy smuty. [Essays on the History of the Russian Church Unrest]*. Moskva: Obshchestvo lyubiteley tserkovnoy istorii. 672 s. [in Russian].

Lypkivskyy, Vasyl, metropolitan. 1959. *Vidrodzhennya Tserkvy v Ukrayini 1917–1930. [The Revival of the Church in Ukraine in 1917–1930]*. Toronto: Dobra knyzhka. 335 s. [in Ukrainian].

Maystrenko, V. S. & Korniyev, O. V. 2008. Ukrayins'ka Avtokefal'na Pravoslavna Tserkva v istoriyi Slobozhanshchyny ta Donbasu (1926–1930 rr.). [The Ukrainian Autocephalous Orthodox Church in the History of Slobozhanshchyna and the Donbas (1926–1930)]. *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu im. V. N. Karazina*. Ser.: Istoriya. № 816. S. 145–159. [in Ukrainian].

Mikhaylichenko, D. Yu. 2012. Professor protopresviter Ioann Filevskiy (1865 — ne ran'she 1927): bogoslov, liberal, obnovlenets. [Professor Protopresbyter Ioann Filevskiy (1865 — no Sooner than 1927): Theologian, Liberal and Reformer]. *Nauchnyye vedomosti BelGU*. Ser. Istoriya. Politologiya. Ekonomika. Informatika. Belgorod. № 7 (126). Vyp. 22. S. 149–159. [in Russian].

Nikitin, D. N. 2010. Ioannikiy (Sokolovskiy). [Ioannikiy (Sokolovskiy)]. *Pravoslavnaya entsiklopediya*. Moskva. T. 25. S. 114–115. [in Russian].

Ruban, M., deacon. 2019. Istoriya Vidnovlennya Bakhmut-s'koyi Pokrovs'koyi tserkvy — Pershoyi hromady Donets'ko-Luhans'koyi yeparkhiyi UPTS Kyyv's'koho Patriarkhatu. [The History of the Restoration of Bakhmut Pokrovska Church, the first Community of the Donetsk-Luhansk Diocese of the UOC-Kyivan Patriarchate]. *Volyns'kyy blahovisnyk: Bohoslovs'ko-istorychnyy naukovyy zhurnal Volyns'koyi pravoslavnoyi bohoslovs'koyi akademiyi Pravoslavnoyi Tserkvy Ukrayiny*. Lutsk. № 7. S. 163–176. DOI: <http://doi.org/10.33209/2519-4348-2019-7-55> [in Ukrainian].

Solovyev, I. deacon. 2005. Vyssheye Tserkovnoye Upravleniye. [Higher Church Administration]. *Pravoslavnaya entsiklopediya*. Moskva. T. 10. S. 104–106. [in Russian].

Solovyev, I. priest. 2008. Zhivaya Tserkov. [The Living Church]. *Pravoslavnaya entsiklopediya*. Moskva. T. 19. S. 168–172. [in Russian].

Solovyov, Y. V. (ed.). 2002. *Obnovlencheskiy raskol (Materyaly dlia tserkovno-ystorycheskoi y kanonicheskoi kharakterystyky)*. [The Renovationist Schism (Materials for Church, Historical and Canonical Characterization)]. Moskva: Yzd-vo Krutytskoho Patryarsheho Podvorია, Obshchestvo lyubitelei tserkovnoi ystoriyy. 1100 s. [in Russian].

Tatarynov, S. Y. & Ruban, M. Y. 2017. *Narysy istorii Pravoslav'ia Donechchyny*. [Essays on the History of Orthodoxy in the Donetsk Oblast]. Bakhmut, 2017. 300 s. [in Ukrainian].

Tryhub, O. P. 2009. *Rozkol Rosiiskoi Pravoslavnoi Tserkvy v Ukraini (1922–39 rr): Mizh Derzhavnym Politychnym Upravlinniam ta reformatsiieiu*. [The Schism of the Russian Orthodox Church in Ukraine (1922–39): Between the State Political Administration and the Reformation]. Monograph. Mykolaiv, 2009. 300 s. [in Ukrainian].

Feodosii (Protsiuk), metrop. 2004. *Obosoblencheskiye dvyzheniya v pravoslavnoi Tserkvy na Ukrayne (1917–1943)*. [Separation Movements in the Orthodox Church in Ukraine (1917–1943)]. Moskva: Obshchestvo lyubitelei tserkovnoi ystoriyy. 635 s. [in Russian].

Forostyuk, O. D. 2004. *Luhanshchyna relihiyna istorychnyy i pravovyy aspekty*. [The Luhansk Oblast: Historical and Legal Aspects]. Luhansk. 206 s. [in Ukrainian].

Forostiuk, O. D. 2000. *Pravove rehuliuвання derzhavno-tserkovnykh vidnosyn u radianskii Ukraini v 1917–1941 rokakh (na materialy Donets'koho rehionu)* [Relations in Soviet Ukraine in 1917–1941 (Based on the Material of the Donetsk Oblast)]: Monohrafiya. Luhansk: RVV LIVS. 151 s. [in Ukrainian].

Tsy-pin, V., archipriest. 2007. *Istoriya Russkoy Tserkvi (1917–1997)*. [History of the Russian Church (1917–1997)]. Moskva: Sretensky monastery. 815 s. [in Russian].

Shkarovskiy M. V. 2010. Ioasaf (Popov). [Ioasaf (Popov)]. *Pravoslavnaya entsiklopediya*. Moskva. T. 25. S. 204. [in Russian].

Shkarovskiy, M. V. 1999. *Obnovlencheskoye dvizheniye v Russkoy Pravoslavnoy Tserkvi XX veka*. [The Renovationist Movement in the Russian Orthodox Church of the 20th Century]. Saint-Peterburg: NESTOR. 100 s. [in Russian].

Bociurkiw, B. 1979/1980. Ukrainianization Movements within the Russian Orthodox Church, and the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church. *Harvard Ukrainian Studies*. P. 1. P. 92–111.

Heyer F. 1953. *Die Orthodoxe Kirche in der Ukraine von 1917 bis 1945*. [The Orthodox Church in Ukraine from 1917 to 1945]. Köln-Braunsfeld: Verlagsgesellschaft Rudolf Muller. [in German].